

ภาพสะท้อนสภาพสังคมไทยช่วง พ.ศ.2489-2509 ผ่านวรรณกรรมประเภทร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์
Reflection of Thai Society since 1946-1966 C.E. through Poetry literatures of Chit Phumisak

กิริติ เกตุรัตนมาลี¹

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มุ่งศึกษาเกี่ยวกับภาพสะท้อนสภาพสังคมไทยช่วง พ.ศ.2489-2509 ผ่านวรรณกรรมประเภทร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ ซึ่งเน้นการศึกษาวรรณกรรมที่สะท้อนสภาพของสังคมไทยในแง่มุมทางด้านประวัติศาสตร์ โดยผู้ศึกษาได้นำงานวรรณกรรมร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ มานำเสนอเนื่องจากงานวรรณกรรมประเภทร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ เป็นผลงานที่มีความโดดเด่นและสามารถบ่งบอกถึงสภาพของสังคมไทยในช่วง พ.ศ.2489-2509 ได้เป็นอย่างดี โดยงานวรรณกรรมร้อยกรองที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ประพันธ์ขึ้น ส่วนใหญ่มีจุดประสงค์เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการสะท้อนสภาพอันเลวร้ายของสังคม งานประพันธ์ส่วนใหญ่จึงเน้นไปที่การบรรยายถึงสภาพปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมไทย เช่น ปัญหาความไม่เท่าเทียมกันระหว่างชนชั้น การวิพากษ์วิจารณ์ผู้มีอำนาจในการปกครอง ปัญหาเศรษฐกิจ และปัญหาเรื่องค่านิยมในสังคมไทยที่ไม่ถูกต้องที่สืบต่อกันมาอย่างยาวนาน การนำงานวรรณกรรมร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ มาทำการศึกษาจะทำให้ทราบถึงสภาพสังคมไทยในช่วง พ.ศ.2489-2509 ซึ่งเป็นช่วงที่ จิตร ภูมิศักดิ์ มีชีวิตอยู่ได้ดียิ่งขึ้น

คำสำคัญ: จิตร ภูมิศักดิ์ พ.ศ.2489-2509 ภาพสะท้อนสภาพสังคมไทย วรรณกรรมร้อยกรอง

Abstract

This study was aimed at the reflection of Thai society since 1946-1966 by researching from poetry literatures of Chit Phumisak. It focuses on literary studies that reflect the state of Thai society in terms of history. The researcher presented the poetry literatures of Chit Phumisak because all of the Chit Phumisak's poetry literatures are influential works and also indicate the condition of Thai society in the period since 1946 – 1966 obviously. Moreover, Chit Phumisak's poetry literatures were mainly intended to serve as a tool to reflect the worst conditions of society. So most of the works focus on description about the problem that happen in Thai society such as the trouble about the class between the aristocracy and labourer, criticisms about the authority, economic problems, and the incorrect social value that had been inherited. Consequently, to study about Chit Phumisak's literatures will understand about the state of society in Thailand since 1946-1966 certainly that Chit Phumisak still alive at that time.

Keywords: Chit Phumisak, 1946-1966 AD, Reflections on Thai society, Poetry Literature

บทนำ

บทความนี้ได้้นำงานวรรณกรรมประเภทร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ มาศึกษาและอธิบาย เนื่องจากงานวรรณกรรมประเภทร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ เป็นผลงานที่มีความโดดเด่นและทรงคุณค่า ทั้งในด้านเนื้อหาที่สามารถบ่งบอกถึงสภาพความเป็นจริงของสังคมได้เป็นอย่างดี รวมไปถึงรูปแบบการประพันธ์มีการใช้ภาษาอย่างงดงาม ชวนให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์และความรู้สึกคล้อยตาม ด้วยเหตุนี้จึงทำให้งานวรรณกรรมประเภทร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ มีความโดดเด่น และสมควรที่จะนำมาศึกษาในฐานะภาพสะท้อนสภาพสังคม

¹นิสิตภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับการสร้างงานวรรณกรรม ซึ่งปรากฏในหนังสือ *ศิลปะเพื่อชีวิต ศิลปะเพื่อประชาชน* โดยมีใจความสำคัญว่า วรรณกรรมที่สร้างขึ้นนั้นต้องมีหน้าที่เพื่ออธิบายถึง “ลักษณะอันอัปลักษณ์ของมนุษย์ที่เป็นอยู่จริง ต้องถ่ายทอดที่มาและความอัปลักษณ์แห่งชีวิต ให้วิธีแก้ไขเปลี่ยนแปลงความอัปลักษณ์แห่งชีวิตให้กลับกลายเป็นความดีงาม ตลอดจนแสดงตัวอย่างอันเปิดกว้างของชีวิตใหม่ที่จะมาถึง”² ซึ่งจากทัศนะข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความคิด และจุดประสงค์ในการสร้างผลงานของ จิตร ภูมิศักดิ์ ที่ต้องการสะท้อนสภาพของสังคม และต้องการให้สังคมเกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่ดีขึ้น

วัตถุประสงค์

เพื่อศึกษาถึงสภาพของสังคมไทยช่วง พ.ศ.2489-2509 โดยศึกษาผ่านทางวรรณกรรมประเภทร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์

ขอบเขตของการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ ศึกษาภาพสะท้อนสภาพสังคมไทยช่วง พ.ศ.2489-2509 โดย ทำการศึกษาผ่านวรรณกรรมประเภทร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ โดยศึกษาในประเด็นของภาพสะท้อนสภาพสังคมไทยจากวรรณกรรมประเภทร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ โดยสาเหตุที่กำหนดช่วงเวลาระหว่าง พ.ศ.2489-2509 มาใช้เป็นขอบเขตในการศึกษา เนื่องจากช่วง พ.ศ.2489 เป็นช่วงเวลาที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ประพันธ์ผลงานร้อยกรองขึ้นเป็นบทแรก เรื่อยไปจนกระทั่ง พ.ศ.2509 ซึ่งเป็นปีที่ จิตร ภูมิศักดิ์ เสียชีวิต

วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นการวิจัยโดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) ใช้การวิเคราะห์ตีความข้อมูลจากเอกสารเป็นหลัก ทั้งจากหนังสือซึ่งเป็นหนังสือที่รวบรวมงานวรรณกรรมร้อยกรองทั้งหมดที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ประพันธ์ขึ้น นอกจากนี้ผู้วิจัยยังได้ศึกษาข้อมูลจากหนังสือ งานวิจัย และบทความ ที่มีความเกี่ยวข้องกับสภาพสังคมไทยด้านต่าง ๆ ในช่วง พ.ศ.2489-2509 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ถูกผู้วิจัยได้กำหนดเป็นขอบเขตในการศึกษา และนำเสนอโดยการพรรณนาวิเคราะห์

ผลการวิจัย

จิตร ภูมิศักดิ์ เกิดเมื่อวันที่ 25 กันยายน พ.ศ.2473 ที่อำเภอประจันตคาม จังหวัดปราจีนบุรี เนื่องจากบิดาของ จิตร ภูมิศักดิ์ มีอาชีพรับราชการทำให้ต้องโยกย้ายเพื่อไปรับราชการยังจังหวัดต่าง ๆ อยู่บ่อยครั้ง ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้รับการศึกษาในแต่ละช่วงวัยจากหลายสถานที่ เพราะต้องย้ายติดตามบิดาของตนไปด้วยเสมอ ใน พ.ศ.2484 บิดาของ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้รับคำสั่งให้ย้ายไปปฏิบัติราชการที่ “จังหวัดพระตะบอง”³ จิตร ภูมิศักดิ์ จึงได้ย้ายติดตามบิดาของตน และได้เข้ารับการศึกษที่โรงเรียนในจังหวัดพระตะบอง ซึ่งในช่วงเวลานี้เองทำให้ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้มีโอกาสศึกษาทั้งภาษาฝรั่งเศสและภาษาเขมร โดยเฉพาะภาษาเขมรที่ จิตร ภูมิศักดิ์ นั้นได้ศึกษาอย่างแตกฉาน จนสามารถพูด อ่าน และเขียน ได้อย่างเชี่ยวชาญ ในขณะที่ จิตร ภูมิศักดิ์ อาศัยอยู่ที่จังหวัดพระตะบองนั้น บิดาและมารดาของ จิตร ภูมิศักดิ์ เกิดมีปัญหาในการใช้ชีวิตคู่ร่วมกันจนเป็นเหตุให้ต้องหย่าร้างและเลิกรากันไปในที่สุด หลังจากนั้น จิตร ภูมิศักดิ์ และพี่สาวจึงได้รับการเลี้ยงดูและส่งเสริมให้ได้รับการศึกษาจากมารดาสืบต่อมา⁴

² ธิปกร. (2515). *ศิลปะเพื่อชีวิต ศิลปะเพื่อประชาชน*. หน้า 88.

³ จังหวัดพระตะบองในขณะนั้นถือเป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทย เนื่องจากในพ.ศ. 2484 หลังสิ้นสุดกรณีพิพาทอินโดจีน ไทย-ฝรั่งเศส เป็นผลให้ประเทศไทยได้รับดินแดนส่วนที่เรียกว่าเขมรส่วนในและลาวฝั่งขวาของแม่น้ำโขงคืน ทางทางจึงได้ประกาศจัดตั้งเขตปกครองดังกล่าวขึ้นเป็นจังหวัด ได้แก่ จังหวัดพระตะบอง จังหวัดพิบูลสงคราม จังหวัดนครจำปาศักดิ์ และจังหวัดลานช้าง.

⁴ สุทธชัย ยัมประเสริฐ. (2557). *บทนำ จิตร ภูมิศักดิ์ : ความทรงจำและคนรุ่นใหม่*. ใน *จิตร ภูมิศักดิ์ ความทรงจำและคนรุ่นใหม่*. หน้า 3.

ขณะที่ จิตร ภูมิศักดิ์ กำลังศึกษาอยู่ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในชั้นปีที่ 3 นั้น ได้เกิดเหตุการณ์หนึ่งที่เป็นกรณีโด่งดังคือ “กรณีโยนบก” โดยในขณะนั้น จิตร ภูมิศักดิ์ ได้รับตำแหน่งเป็นสารานุกรมของสโมสรนิสิต มีหน้าที่รับผิดชอบการจัดทำหนังสือ 23 ตุลาคม ซึ่งถือเป็นหนังสือประจำปีของจุฬา เพื่อแจกจ่ายให้แก่บัณฑิตในมหาวิทยาลัย เมื่อเรียบเรียงหนังสือดังกล่าวเป็นที่เรียบร้อย ได้มีการนำต้นฉบับของหนังสือดังกล่าวส่งให้โรงพิมพ์เพื่อทำการตีพิมพ์ แต่ปรากฏว่าเมื่อโรงพิมพ์รับเนื้อหาต้นฉบับไปและทำการตรวจสอบแล้ว โรงพิมพ์กลับเอาต้นฉบับดังกล่าวส่งให้กับตำรวจ เพราะโรงพิมพ์พบว่าเนื้อหาในหนังสือนั้นบางส่วนมีลักษณะฝักใฝ่ไปในแนวทางคอมมิวนิสต์ เมื่อตำรวจทำการตรวจสอบแล้วจึงทำการส่งอายัดหนังสือดังกล่าว โดยสาเหตุที่ทำให้หนังสือเล่มดังกล่าวถูกระงับคือ บทความยาวเรื่อง “พุทธปรัชญาแก้สภาพสังคมตรรกศาสตร์วัตถุนิยมโดยละเอียดคิดแก้สภาพสังคมที่ตัวสังคมเอง และแก้ด้วยการปฏิวัติมิใช่การปฏิรูปของสิทธิธรรม ปรัชญาวัตถุนิยมโดยละเอียดคิดกับปรัชญาของสิทธิธรรมผิดกันอย่างฉกรรจ์ก็จริงนี่” โดยใช้นามปากกาว่า นาคทาส โดยมีอยู่ตอนหนึ่งในวรรณกรรมได้กล่าววิจารณ์พระภิกษุที่ประพฤติตัวไม่เหมาะสม⁵ นอกจากนี้ยังมีกลอนอีกบทชื่อ “เธอคือหญิงรับจ้างแท้ใช่แม่คน” โดยบทประพันธ์ดังกล่าวมีเนื้อหาวิพากษ์วิจารณ์ผู้หญิงที่มีลูกเพราะความอยากเกิดนิกสนุกทางเพศ ครั้นพอตั้งครรภก็ไปทำแท้ง

โดยจากประพันธ์ดังกล่าวทั้งสองบทที่ถูกประพันธ์ขึ้นโดย จิตร ภูมิศักดิ์ ทำให้กลุ่มนักศึกษาที่มีความเห็นต่างเกิดความไม่พอใจและได้บุกจับตัว จิตร ภูมิศักดิ์ เพื่อโยนบก ซึ่งถือเป็นกรณีที่มีความโด่งดัง แต่เมื่อเรื่องดังกล่าวเข้าสู่ที่ประชุมระดับมหาวิทยาลัยแล้ว สภามหาวิทยาลัยกลับมีมติตัดสินไม่ลงโทษผู้ที่จับ จิตร ภูมิศักดิ์ โยนบก แต่กลับตัดสินให้ จิตร ภูมิศักดิ์ ต้องพักการเรียนเป็นระยะเวลา 1 ปี แต่เนื่องจากการลงโทษเกิดขึ้นระหว่างกลางปีการศึกษา จึงทำให้ จิตร ภูมิศักดิ์ โดนพักการเรียนไปเกือบ 2 ปี โดยให้เหตุผลว่าจิตร ภูมิศักดิ์ มีความโน้มเอียงไปในแนวทางคอมมิวนิสต์⁶ ในระหว่างที่พักการเรียนนั้น จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ไปทำงานที่หนังสือพิมพ์ไทยใหม่ และได้เริ่มผลิตผลงานต่าง ๆ โดยเฉพาะงานวรรณกรรมประเภทร้อยกรอง

วันที่ 20 ตุลาคม พ.ศ.2501 จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก่อรัฐประหารขึ้น และในวัดถัดมา จิตร ภูมิศักดิ์ ถูกจับกุมตัวทันทีด้วยข้อหาการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ ซึ่งการจับกุมครั้งนี้ถือเป็นส่วนหนึ่งของการกวาดล้างใหญ่ปัญญาชนฝ่ายก้าวหน้า โดย จิตร ภูมิศักดิ์ ถูกคุมขังโดยไม่มีการไต่สวนคดี จนถึงวันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ.2507 จึงได้รับการปล่อยตัวเพราะศาลสั่งยกฟ้อง⁷ ในระหว่างที่อยู่ในคุกนั้นถือเป็นช่วงเวลาที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ประพันธ์ผลงานเป็นจำนวนมาก ซึ่งส่วนใหญ่มีเนื้อหาสะท้อนสภาพสังคม การถูกกดขี่จากชนชั้นปกครอง และปลุกเร้าในการต่อสู้กับอำนาจเผด็จการ วันที่ 5 ตุลาคม พ.ศ.2508 จิตร ภูมิศักดิ์ ได้เดินทางไปสู่ภาคอีสาน เพื่อเข้าร่วมการต่อสู้ด้วยอาวุธกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย จนกระทั่งวันที่ 5 พฤษภาคม พ.ศ.2509 จิตร ภูมิศักดิ์ ถูกลอบยิงเสียชีวิต ที่บ้านหนองกุ้ง อำเภอมาริชภูมิ จังหวัดสกลนคร⁸

หลังจาก จิตร ภูมิศักดิ์ เสียชีวิต งานประพันธ์ของเขาได้หมดบทบาทลงไปจากสังคมชั่วขณะหนึ่ง เนื่องจาก การศึกษาแนวคิดทางการเมืองตลอดจนการศึกษาผลงานต่าง ๆ ถูกรัฐบาลปิดกั้น ซึ่งการตื่นตัวทางการเมืองของ จิตร ภูมิศักดิ์ อีกครั้งหลังจากการเกิดเหตุการณ์วันที่ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 มีนักวิชาการชาวต่างชาติ เคิร์ก เจ. เรย์โนลด์ส ได้ให้ทัศนะไว้ว่า “จิตรนั้นเป็นผู้มีการก่อเกิดสองครั้ง ครั้งแรกเขาเกิดและดับไปตามวิถีของผู้ต่อสู้เพื่อสิทธิประชาธิปไตยในระบอบเผด็จการ ครั้งที่สองเป็นการก่อเกิดแห่งตำนาน จิตร ภูมิศักดิ์ นับเป็นตำนานที่ได้กล่าวขานมาจนถึงในปัจจุบัน วันเกิดครั้งที่สองนี้ อุบัติขึ้นในวันที่คนไทยลืมได้ยากคือ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516”⁹ ซึ่ง เคิร์ก เจ. เรย์โนลด์ส ได้พยายามที่จะสื่อให้ผู้ที่ศึกษาประวัติศาสตร์เกี่ยวกับ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้เห็นว่า การศึกษาเกี่ยวกับชีวิตและผลงานของ จิตร ภูมิศักดิ์ นั้นไม่ได้เกิดขึ้นทันทีหลังจากที่ จิตร ภูมิศักดิ์ เสียชีวิต แต่ถูกนำมาศึกษาอีกครั้งหลังจากเกิดเหตุการณ์วันที่ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่บริบททางการเมืองไทยเกิดการเปลี่ยนแปลง ซึ่งเป็นผลจากการหมดอำนาจของรัฐบาลเผด็จการ เป็นผลให้นักศึกษามีเสรีภาพทางความคิดมากขึ้น ทำให้บรรดานิสิตนักศึกษาเกิดพยายามในการศึกษาวรรณกรรมและแนวคิดที่แปลกใหม่

⁵ แหล่งเดิม. หน้า 4.

⁶ ณาพล อิวสกุล และคณะ. (2547, พฤษภาคม). ชีวิตและผลงาน จิตร ภูมิศักดิ์. ศิลปวัฒนธรรม, 25(7), 102-119.

⁷ สุราชัย ยัมประเสริฐ. (2557). เล่มเดิม. หน้า 6.

⁸ แหล่งเดิม. หน้า 6.

⁹ เคิร์ก เจ. เรย์โนลด์ส. (2534). คำนำฉบับภาษาไทย. ใน ความคิดแหวกแนวของไทย จิตร ภูมิศักดิ์ และโฉมหน้าศักดินาไทยในปัจจุบัน.

แปลโดย อัญชลี สุ สายัณห์. หน้า (9).

จิตร ภูมิศักดิ์ ประพันธ์ผลงานขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยจากการศึกษาและวิเคราะห์ถึงภูมิหลังและแนวความคิดของ จิตร ภูมิศักดิ์ ที่ได้กล่าวไปแล้วในข้างต้นแล้วนั้น สามารถวิเคราะห์ถึงปัจจัยต่าง ๆ ที่ส่งผลต่อการสร้างงานวรรณกรรมของ จิตร ภูมิศักดิ์ โดยแบ่งออกเป็นประการต่าง ๆ ได้ดังต่อไปนี้

ประการแรก ภูมิหลังทางการศึกษาของ จิตร ภูมิศักดิ์ การที่ จิตร ภูมิศักดิ์ มีโอกาสไปเรียนอยู่ที่โรงเรียนมัธยมใน จังหวัดพระตะบอง ทำให้ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้มีโอกาสศึกษาทั้งภาษาฝรั่งเศส และภาษาเขมร โดยเฉพาะภาษาเขมรที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ศึกษาจนแตกฉานและเชี่ยวชาญ และจากการไปศึกษาอยู่ที่จังหวัดพระตะบองนี้เอง ทำให้ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้เรียนรู้ถึงความแตกต่างและหลากหลายทางสังคมและวัฒนธรรม ที่มีการผสมผสานของวัฒนธรรมและชนชาติต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ จิตร ภูมิศักดิ์ เกิดแรงบันดาลใจในการศึกษาเกี่ยวกับความแตกต่างทางสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งต่อมา จิตร ภูมิศักดิ์ ได้สร้าง เป็นงานวิชาการ เช่น เรื่อง ข้อเท็จจริงว่าด้วยชนชาติขอม ตำนานแห่งนครวัด เป็นต้น

ประการที่สอง ครอบครัวของ จิตร ภูมิศักดิ์ โดยครอบครัวมีส่วนหล่อหลอมต่อการศึกษาและการสร้างงาน วรรณกรรมของ จิตร ภูมิศักดิ์ เป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะความรักและความผูกพันของ จิตร ภูมิศักดิ์ ที่มีต่อมารดา เนื่องจากแต่ เดิมบิดาของ จิตร ภูมิศักดิ์ มีอาชีพรับราชการ ทำให้ จิตร ภูมิศักดิ์ มีพื้นฐานทางครอบครัวที่ดี ต่อมาเมื่อบิดาและมารดาแยก ทางกัน ทำให้ครอบครัวของ จิตร ภูมิศักดิ์ ต้องประสบกับความยากลำบากมากขึ้น โดยมารดาของ จิตร ภูมิศักดิ์ มีหน้าที่ใน การหาเงินเพื่อส่งให้ จิตร ภูมิศักดิ์ และพี่สาว เรียนหนังสือ เมื่อ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้เห็นความทุกข์ยากของแม่ในประการนี้แล้ว จิตร ภูมิศักดิ์ จึงเกิดความรักต่อมารดามาก จนเป็นแรงบันดาลใจให้ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้แปลผลงานวรรณกรรมชิ้นหนึ่งที่มีชื่อเรื่อง ว่า “แม่” ซึ่งแต่งขึ้นโดย แม็กซิม กอร์กี้ นักประพันธ์ชาวรัสเซีย

ประการที่สาม ความสนใจงานเขียนแนวสังคมนิยม และอิทธิพลของแนวคิดมาร์กซ์ ปัจจัยดังกล่าวถือเป็นปัจจัยที่ สำคัญที่ส่งผลต่อการสร้างงานวรรณกรรมของ จิตร ภูมิศักดิ์ เป็นอย่างยิ่ง โดยเป็นที่ทราบกันดีว่าจิตร ภูมิศักดิ์ เป็นบุคคลที่มีความ สนใจการศึกษาประวัติศาสตร์ในตระกูลของมาร์กซ์ จากความสนใจดังกล่าวทำให้ทัศนะของ จิตร ภูมิศักดิ์ ที่มีต่อ สังคมไทยเป็นไปในรูปแบบของการที่ประชาชนในสังคมถูกกดขี่จากผู้ที่มีอำนาจ และประชาชนต้องประสบกับปัญหาความ เดือดร้อนจากการถูกเอารัดเอาเปรียบต่าง ๆ การสร้างงานวรรณกรรมของ จิตร ภูมิศักดิ์ จึงถือเป็นเครื่องมือหนึ่งซึ่งช่วยในการ ถ่ายทอดทัศนะของเขามีสู่สังคมไทย

ประการที่สี่ มุมมองของ จิตร ภูมิศักดิ์ ที่มีต่อสังคมไทยของ โดย จิตร ภูมิศักดิ์ มองว่าสังคมไทยเป็นสังคมที่มีความ เสื่อมโทรมและสมควรที่จะได้รับการแก้ไขปรับปรุง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความไม่เท่าเทียมกันระหว่างชนชั้น ค่านิยมที่สืบทอดกันมา อย่างช้านานในสังคมไทย และอำนาจการปกครองที่เป็นเผด็จการ ด้วยมุมมองที่มีต่อสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ทำให้ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้หยิบเรื่องราวต่าง ๆ มาประพันธ์เป็นผลงานวรรณกรรมประเภทร้อยกรอง เพื่อวิพากษ์วิจารณ์เสียดสีสิ่งที่ไม่ถูกต้องเหล่านั้น

ประการที่ห้า บุคคลต่าง ๆ ในสังคมที่มีส่วนหล่อหลอมทำให้ จิตร ภูมิศักดิ์ รู้สึกว่าเขากลายเป็นผู้ที่มีความแปลกแยก เริ่มตั้งแต่ตอนที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ย้ายมาจากจังหวัดพระตะบองเพื่อเข้ามาเรียนที่กรุงเทพฯ ใหม่ ๆ จิตร ภูมิศักดิ์ ถูกอาจารย์คนหนึ่ง เหน็บแนมว่าเป็นพวกเขมร ต่อมาเมื่อ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้เข้าเรียนในระดับมหาวิทยาลัยขณะศึกษาอยู่ในชั้นปีที่ 3 จิตร ภูมิศักดิ์ ถูกจับโยนบกจากเพื่อนนักศึกษา เพียงเพราะ จิตร ภูมิศักดิ์ เป็นผู้ที่มีความเห็นต่าง จากเหตุการณ์ที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ประสบพบ เจอดังกล่าวอาจจะมีส่วนที่ส่งผลให้ จิตร ภูมิศักดิ์ เกิดแนวคิดในการตระหนักถึงคุณค่าและความเท่าเทียมกันของความเป็น มนุษย์มากขึ้น ดังปรากฏให้เห็นในงานวรรณกรรมประเภทร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ ที่ได้ประพันธ์ขึ้นหลายชิ้น โดยมีสาระ เกี่ยวกับความไม่เท่าเทียมและความไม่เสมอภาคกันในสังคม เช่น มึงก็ช่างและกูก็ช่างมิดสกัน วาสนาตัวเดียวเจียวทำเชยญ ความคำนึงถึงเสรีภาพ เป็นต้น

ประการที่หก การที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ถูกจับกุมในข้อหาการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ และต้องติดคุกอยู่เป็นระยะเวลา ถึงเกือบ 7 ปี ภายใต้อำนาจของความเป็นเผด็จการทหาร จากความทุกข์ดังกล่าวที่ต้องพบเจอทำให้ จิตร ภูมิศักดิ์ เกิดมุมมอง ที่เกลียดชังความเป็นเผด็จการ เกิดความรู้สึกปรารถนาที่จะใช้ชีวิตอย่างมีเสรีภาพ โดยระหว่างอยู่ในคุก จิตร ภูมิศักดิ์ ได้แต่ง วรรณกรรมประเภทร้อยกรองขึ้นเป็นจำนวนมาก เช่น ความหวังยังไม่สิ้น แสงดาวแห่งศรัทธา เป็นต้น ซึ่งบทประพันธ์เหล่านี้ ล้วนเป็นบทกวีที่ปลุกเร้าให้มีกำลังใจในการต่อสู้กับความอยุติธรรม ที่ตนเองและผู้ที่มีอุดมการณ์เดียวกันต้องประสบในขณะนั้น

โดยปัจจัยต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาทั้งหมดนี้ถือเป็นปัจจัยสำคัญที่มีส่วนหล่อหลอมให้ จิตร ภูมิศักดิ์ เกิดแนวคิดและทัศนคติที่มีต่อสังคม จนนำไปสู่การสร้างงานวรรณกรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะงานวรรณกรรมประเภทร้อยกรองที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ประพันธ์ขึ้นขึ้นเป็นจำนวนมาก เพื่อใช้งานวรรณกรรมเหล่านั้นเป็นเครื่องมือในการต่อสู้กับความอยุติธรรม และสะท้อนสภาพปัญหาต่าง ๆ ในสังคมไทย เพื่อให้ผู้ที่ได้อ่านงานวรรณกรรมเกิดความตระหนักคิดและนำไปสู่การแก้ไขไปสู่ทิศทางที่ดีขึ้น

จากการศึกษางานวรรณกรรมประเภทร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ พบว่ามีจำนวนทั้งสิ้น 132 บท โดยมีจุดประสงค์ในการประพันธ์เพื่อถ่ายทอดถึงสภาพความเป็นจริงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคม แต่เนื่องจากงานวรรณกรรมร้อยกรองที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ประพันธ์ขึ้นนั้นมีเป็นจำนวนมาก ผู้ศึกษาจึงคัดเลือกวรรณกรรมประเภทร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ ที่เห็นว่าสามารถสะท้อนสภาพสังคมไทยช่วง พ.ศ. 2489-2509 ได้อย่างชัดเจนมาวิเคราะห์และอธิบายควบคู่ไปกับบริบททางประวัติศาสตร์ โดยแบ่งเป็นภาพสะท้อนสภาพสังคมไทยด้านต่าง ๆ ได้ดังต่อไปนี้

1. ด้านสังคม

1.1 สะท้อนสภาพชีวิตของคนในชนบท และชาวนา

จากการศึกษาบริบททางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับชาวนาพบว่า ในช่วงภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 สิ้นสุดลง บ้านเมืองอยู่ในสภาวะปลอดจากสงคราม การบุกเบิกที่ดินทำนาเกิดการขยายวงกว้างมากขึ้น จากเดิมที่ชาวนาเคยตั้งรกรากประกอบอาชีพเกษตรกรรมอยู่ในบริเวณแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีสภาพภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมแก่การทำนาเพราะเป็นพื้นที่ที่อยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำ มีความอุดมสมบูรณ์ แต่เนื่องจากบริเวณดังกล่าวมีพื้นที่อยู่จำนวนจำกัด มีผู้ที่เข้ามาจับจองพื้นที่เป็นจำนวนมาก จึงไม่เพียงพอต่อการความต้องการของเกษตรกร ด้วยเหตุนี้จึงทำให้เกิดการขยายพื้นที่ทำนาไปสู่บริเวณที่ห่างออกไปจากที่ราบลุ่มแม่น้ำ และเขตที่ราบสูง ซึ่งแหล่งที่ใหญ่ที่สุดที่มีการอพยพไปคือที่ราบสูงโคราช ครอบคลุมบริเวณพื้นที่เกือบ 1 ใน 3 ของประเทศ¹⁰ ประกอบกับหลังจากที่สงครามโลกครั้งที่ 2 สิ้นสุดลง ชาวนาไทยส่งออกไปสู่ตลาดต่างประเทศได้เป็นจำนวนมาก รัฐบาลในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม จึงมีการออกนโยบายเพื่อสนับสนุนให้เกษตรกรเพาะปลูกข้าว เพื่อให้จำนวนผลผลิตตอบสนองต่อความต้องการในการส่งออก ด้วยเหตุนี้จึงเป็นแรงกระตุ้นให้คนหันมาประกอบอาชีพทำนาปลูกข้าวจำนวนมากขึ้น

ในจำนวนของชาวนาที่อพยพเพื่อไปทำนาแถบภาคอีสานนั้น มีบางส่วนที่เป็นชาวนาที่ไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง แต่เดิมประกอบอาชีพเป็นแรงงานรับจ้างไร่ที่ดิน ซึ่งอพยพจากพื้นที่แถบอื่นซึ่งเต็มไปด้วยผู้คนที่ยากจนอยู่แล้ว ทำให้ไม่สามารถหางานทำได้ โดยการอพยพจะมีคนกลางพาพวกเขาใส่ท้ายรถกระบะหรือมีเอนต์พาคนเหล่านั้นมาทำการเกษตรในที่ที่นายทุนได้จับจองไว้ โดยพวกนายทุนจะลงทุนเช่ารถแทรกเตอร์ ช่วยเตรียมที่ดิน และให้สินเชื่อเพื่อการเพาะปลูก แล้วจากนั้นจึงบังคับซื้อผลผลิต¹¹ และนอกจากนี้ยังมีผู้ที่มีที่ดินเป็นของตนเองแต่เดิมอยู่แล้ว แต่ขาดทุนทรัพย์ จึงต้องกู้ยืมเงินจากนายทุนเพื่อนำไปใช้ในการทำนา เมื่อไม่สามารถหาเงินไปใช้หนี้ที่กู้ยืมได้ จึงจำต้องเสียที่ดินของตนให้แก่นายทุนไปในที่สุด ซึ่งจะเห็นได้ว่าชาวนานั้นต้องประสบกับปัญหาการเอาเปรียบจากนายทุนในทุกรูปแบบ โดยความทุกข์และสภาพชีวิตของชาวนานั้น จิตร ภูมิศักดิ์ ได้บรรยายไว้ในวรรณกรรมร้อยกรองที่เขาได้ประพันธ์ขึ้น โดยมีเนื้อความบางส่วน ดังต่อไปนี้

“ชาวนาจน	เขาดินร่นยับย้อยอยู่น้อยหรือ
ชีวิตนี้ที่นาสักฝ่ามือ	ไม่มีโฉนดนาสมค่าคน
กระท่อมจากฟากฝาลังคาคร้า	เมื่อฟ้าฉ่ำกายก็ชุ่มไม่คุ้มฝน
แต่ทวดอย่าตาปู่เขาลู้น	ไม่หลุดพันแอกหนักและปลักเลย
ไอ้ความจนชั้นแค้นแสนสาหัส	เพียรประหยัดเพียงจะบ้านิจจาเอ๋ย
เพียงเงินร้อยน้อยค่า...อา บ่เคย	ไต้งอกเงยเก็บออมไว้ดอมดม...” ¹²

¹⁰ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร. (2557). ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย. หน้า 219.

¹¹ แหล่งเดิม. หน้า 219.

¹² จิตร ภูมิศักดิ์. (2551). โคลงสรรเสริญเกรียติกรุงเทพมหานครยุคไทยพัฒนา. ใน คนยังคงยืนเด่นโดยทำทนาย. หน้า 240.

จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ประพันธ์บทร้อยกรอง โคลงสรรเสริญเกียรติยศครูคนไทยพัฒนา ขึ้น ใน พ.ศ.2507 โดยใช้ นามปากกาว่า กวีการเมือง ซึ่งบทร้อยกรองดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงสถานภาพของชาวนา ที่ไม่มีกรรมสิทธิ์ในการถือครอง ที่ดินทำกิน ต้องตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบพวคนายทุน เพราะชาวนาต้องเช่าที่ดินในการเพาะปลูก รวมไปถึงการซื้อสินค้าที่ใช้ในการทำเกษตรกรรมจากนายทุน ซึ่งมุ่งแต่จะเอากำไรและเอาไรต์เอาเปรียบเสมอ ทำให้ชาวนาต้องประสบกับภาวะขาดทุน

1.2 สะท้อนสภาพชีวิตของคนในเมือง

จากการศึกษาบริบททางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับสภาพชีวิตของคนในเมืองพบว่า จากการการฟื้นฟูตัวและการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจไทยที่มีมาอย่างต่อเนื่อง นับตั้งแต่ พ.ศ.2493 ที่ประเทศไทยสามารถส่งออกสินค้าบางชนิดได้เป็นจำนวนมาก เช่น ข้าว ดีบุก และยางพารา การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจในลักษณะนี้ทำให้ “ชนชั้นกลางกลุ่มใหม่” ที่เกิดขึ้นหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงเพิ่มจำนวนมากขึ้นอย่างรวดเร็วยิ่งกว่าในอดีต พร้อมกันนั้นคนกลุ่มนี้ยังมีรสนิยมใหม่ ๆ หลายประการที่ทำให้สังคมไทยในช่วงทศวรรษ 2490 เกิดความเปลี่ยนแปลงไปอย่างมากซึ่งส่งผลต่อสภาพสังคมเมืองในเวลาต่อมา¹³

การขยายตัวของชนชั้นกลางส่งผลให้วัฒนธรรมของชนชั้นกลางก่อตัวขึ้นอย่างเด่นชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตเมือง ซึ่งการขยายตัวของชนชั้นกลางนี้สัมพันธ์โดยตรงกับการขยายตัวทางเศรษฐกิจ คนชั้นกลางระดับกลางและระดับล่างกลายเป็นส่วนสำคัญของสังคมกรุงเทพ ซึ่งมีรายได้และศักยภาพในการทำกรจับจ่ายใช้สอยเพื่อการดำรงชีวิต กำลังซื้อของคนกลุ่มนี้จึงส่งผลกระทบต่อกรขยายตัวของตลาดในการผลิต และเป็นปัจจัยสำคัญที่กระตุ้นให้เกิดการแพร่หลายของวัฒนธรรมความบันเทิงรูปแบบใหม่ ๆ ตลาดความบันเทิงในกรุงเทพจึงเกิดขยายตัวอย่างรวดเร็ว คนกรุงเทพมีความนิยมดูมหรสพเพิ่มมากขึ้น โดยในช่วงปลายทศวรรษ 2490 ภาพยนตร์กลายเป็นความบันเทิงและเป็นที่ยอมรับของคนกรุงเทพฯ¹⁴ มีสถานบริการความบันเทิงต่าง ๆ เกิดขึ้นเป็นจำนวนมากเพื่อตอบสนองความต้องการของคนเมืองกรุง ประกอบกับวัฒนธรรมตะวันตกที่แพร่กระจายมาสู่ประเทศไทยพร้อมกับการเข้ามาของจักรวรรดินิยม ทำให้สภาพชีวิตของคนในกรุงเทพโดยเฉพาะชนชั้นกลางใช้ชีวิตกันอย่างฟุ้งเฟ้อ เนื่องจากมีสิ่งบันเทิงต่าง ๆ คอยดึงดูดช่วยการจับจ่ายใช้สอย เห็นได้จากวรรณกรรมร้อยกรองที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ประพันธ์ขึ้น ที่มีการบรรยายถึงสภาพความเปลี่ยนแปลงของสังคมเมือง โดยมีเนื้อหาบางส่วนดังต่อไปนี้

“มีนางโทรทัศน์เนื้อ	นวลหวาน
แม่ฝ่ายผิวเปลอบาน	แบะคำ
มีเรือเร่สำราญ	เรียงวาท
แสนแสบแสบกามบ้า	กลิ้งคลั่งควาคลอง
บริการอาบน้ำนวด	เนืองนืด
สาวหนุ่มนวดกันกระสัน	แสบไส้...” ¹⁵

จิตร ภูมิศักดิ์ ประพันธ์บทร้อยกรอง จิ้งเหลนกรุง ขึ้นใน พ.ศ.2507 โดยใช้นามปากกา กวีการเมืองซึ่งจากบทร้อยกรองแสดงให้เห็นถึงการหลั่งไหลเข้ามาของวัฒนธรรมตะวันตก สภาพสังคมและค่านิยมของคนในสังคมขณะนั้นที่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของจักรวรรดินิยมและวัฒนธรรมของต่างชาติ

2. ด้านการเมืองการปกครอง

2.1 สภาพการเมืองการปกครอง

จากการศึกษาบริบททางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับสภาพการเมืองการปกครองพบว่า การกลับมาเป็น นายกรัฐมนตรีอีกครั้งของจอมพลป.พิบูลสงครามใน พ.ศ.2491 จนถึง พ.ศ.2500 ได้หันเหนโยบายไปสู่การร่วมต่อต้านลัทธิ

¹³ สายชล สัตยานุรักษ์. (2558). รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่: ประวัติศาสตร์สังคมไทย. หน้า 802.

¹⁴ สายชล สัตยานุรักษ์. (2558). เล่มเดิม. หน้า 805.

¹⁵ จิตร ภูมิศักดิ์. (2551). คาวกลางคืน. ใน คนยังคงยืนเด่นโดยท้าทาย. หน้า 280.

คอมมิวนิสต์กับประเทศทุนนิยมตะวันตกเพื่อแลกเปลี่ยนกับความร่วมมือทางทหารและเศรษฐกิจรวมทั้งการแลกเปลี่ยนชาวกรองความเคลื่อนไหวของคอมมิวนิสต์ และมีการอนุญาตให้อเมริกาเข้ามาก่อตั้งฐานทัพในประเทศไทยใน พ.ศ.2493 ซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างสหรัฐและไทย มีสาเหตุมาจากทั้งผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการเมือง เนื่องจากความหวั่นวิตกของอเมริกาต่อการขยายตัวของคอมมิวนิสต์¹⁶ ทำให้นับจากนั้นอเมริกามีบทบาทต่อสภาพการเมืองการปกครองของไทยเป็นอย่างมาก ซึ่ง จิตร ภูมิศักดิ์ บรรยายถึงการคุกคามของอเมริกาเอาไว้ว่า

“เด็ดหัวแยงก็ออกไป ทวยไทยจึงจะอยู่สุข
พันนี้มีแต่ต้องทุกข์ เชิญชุกท้าวหน้าตาปี”¹⁷

จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ประพันธ์บทร้อยกรอง เด็ดหัวแยงก็ออกไป ขึ้น ใน พ.ศ. 2499 โดยใช้นามปากกาว่า อิฐ ซึ่งมีจุดประสงค์เพื่อบรรยายให้เห็นถึงการคุกคามของจักรวรรดินิยมอเมริกา ซึ่งเริ่มเข้ามาแทรกแซงกิจการเมืองการปกครองของประเทศไทยนับตั้งแต่ พ.ศ.2493

ต่อมาเมื่อ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ขึ้นดำรงตำแหน่งเป็นนายกรัฐมนตรี ใน พ.ศ.2500 นั้น มีการดำเนินนโยบายในกวาดล้างปราบปรามคอมมิวนิสต์ และผู้ที่มีความเห็นต่างทางการเมืองอย่างจริงจังทำให้มีการจับกุมผู้ที่มีแนวโน้มที่มีการกระทำความผิดเป็นไปแนวทางคอมมิวนิสต์จำนวนมาก และนอกจากนี้ยังมีการใช้อำนาจรัฐธรรมนูญในการควบคุมหรือปิดกั้นผู้ที่มีความเห็นต่างทางการเมือง โดย จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ประพันธ์วรรณกรรมร้อยกรองที่สะท้อนสภาพการเมืองการปกครองของไทยในขณะนั้นเอาไว้ว่า

“...เสียงคนนั้นถูกกลืน เพราะเสียงปืนคำรามลั่น
ปืนเจียบลวงสิ้นควัน จึงเสียงคนก้องกังวาน
สูเอยอย่าล่าออย ตะบอยพ้ออายชาวบ้าน
ฆ่าคนเหมือนยักษ์มาร ทั้งป่ายลียังชี้แยะ...”¹⁸

นอกจากนี้ จิตร ภูมิศักดิ์ ยังประพันธ์บทร้อยกรองที่กล่าวถึงการควบคุมสื่อสิ่งพิมพ์ของรัฐบาล และนักหนังสือพิมพ์ที่ยอมจำนนต่อความกดดันในการนำเสนอข่าว ในสมัยรัฐบาล จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เอาไว้ว่า

“...อึ่งเพื่อนหนังสือพิมพ์ อีกหลายคนที่เอออวย
ขายแรงเพราะเงินรวย จะพลอยชั่วเสียชาติคน
อย่าขายเลยวิญญาณ ยอมชมชานกับความจน
ปลีกตัวจากพาลชน มายืนหยัดให้ลือใจ...”¹⁹

จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ประพันธ์บทร้อยกรอง คำเตือนจากเพื่อนเก่า ขึ้น ใน พ.ศ.2507 โดยใช้นามปากกาว่า เพื่อนเก่า ซึ่งมีจุดประสงค์ในการประพันธ์เพื่อบรรยายถึงสภาพบ้านเมืองที่ตกอยู่ภายใต้การปกครองของอำนาจเผด็จการในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และการถูกปิดกั้นในการแสดงความคิดเห็นของประชาชน รวมไปถึงการควบคุมสื่อสิ่งพิมพ์และถูกปิดกั้นการนำเสนอข่าวสารโดยรัฐบาล

3. ด้านเศรษฐกิจ

3.1 สภาพเศรษฐกิจ

จากการศึกษาบริบททางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับสภาพเศรษฐกิจไทยพบว่าเศรษฐกิจไทยช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มีปัญหาเรื่องราคาข้าวของราคาแพง ประกอบกับค่าครองชีพที่สูงขึ้น ซึ่งถึงแม้ไทยจะส่งออกข้าวและสินค้าอื่น ๆ ได้เป็นจำนวนมาก แต่รัฐบาลมีการใช้นโยบายเก็บภาษีข้าวส่งออก มีการใช้ระบบโควตาและอัตราสำรองข้าว เพื่อกตราคาข้าว

¹⁶ ทักซ์ เดลิมเตอรณ. (2552). การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ. หน้า 129.

¹⁷ จิตร ภูมิศักดิ์. (2551). เด็ดหัวแยงก็ออกไป ใน ถึงร้อยดาวพรายกระจายแสง. หน้า 95.

¹⁸ จิตร ภูมิศักดิ์. (2551). คำเตือนจากเพื่อนเก่า. ใน คนยังคงยืนเด่นโดยทำทนาย. หน้า 253.

¹⁹ แหล่งเดิม.

ภายในประเทศให้มีราคาต่ำกว่าราคาในตลาดโลก ทำให้แรงงานได้รับผลตอบแทนในอัตราต่ำ และจากการลดราคาขายข้าวในประเทศให้ต่ำลงเช่นนี้ เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวนาส่วนใหญ่ไม่สามารถพัฒนาตนเองให้เป็นเกษตรกรที่มีความรู้ความสามารถ และมีทุนที่จะพัฒนาการเกษตรของตนให้เจริญก้าวหน้าได้ ต้นทุนการผลิตที่ต้องใช้ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง มีราคาสูงขึ้น ขณะที่ชาวนาขายพืชผลได้ในราคาที่ต่ำ²⁰ โดย จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ประพันธ์หรือยกเรื่องเกี่ยวกับปัญหาเศรษฐกิจที่ชาวนาต้องประสบเอาไว้ว่า

“แรงงาน เป็น “ดอกเบ็ญ” เลี้ยล้งอยู่กลางใจ ไอชีวิตคินน้ำน้ำดาวร่วง บนหลังอา...ค่าเช่า น้ำคร่ำน้ก	สู่ไถหว่านลิเป็น “ดอก” ออกไสว ใช้ “ดอกไม้” หมอลำแทบสล้าก ที่ค้อห้วงดอกเบ็ญแทบเปลี่ยนหัก ภาชีชัก คนกลางเชือด เลือดหลังริน” ²¹
--	--

จิตร ภูมิศักดิ์ ประพันธ์หรือยกเรื่อง เสี่ยงแผ่นดิน ขึ้น ใน พ.ศ.2508 โดยใช้นามปากกาว่า กวีศรีสยาม ซึ่งบทประพันธ์แสดงให้เห็นถึงการที่ชาวนาต้องถูกเอารัดเอาเปรียบทั้งจากการเก็บภาษีจากรัฐบาล และต้องโดนเอารัดเอาเปรียบจากพ่อค้าที่รับซื้อผลผลิตในราคาต่ำ แต่ต้นทุนการผลิตก็ขยับอยู่ในอัตราสูง

4. ด้านการศึกษา

4.1 ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของการศึกษา

จากการศึกษาบริบททางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับระบบการศึกษาในประเทศไทยพบว่าความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่งในยุคเศรษฐกิจพัฒนาคือทำให้เกิดการขยายของการศึกษาในทุกๆระดับโดยรัฐบาลได้ส่งเสริมให้คนทั่วไปเข้าสู่ระบบการศึกษาแผนใหม่ เพื่อป้อนเข้าสู่ระบบราชการและภาคอุตสาหกรรมและบริการต่าง ๆ ที่ขยายตัวมากขึ้นซึ่งเป็นการพัฒนาการศึกษาเพื่อให้เกิดความสอดคล้องและสนับสนุนต่อการพัฒนาทางเศรษฐกิจรัฐบาลได้มีการปรับปรุงการศึกษาเบื้องต้นทั้งในด้านการขยายสถานศึกษาการเพิ่มอุปกรณ์การเรียนการสอนและการจัดฝึกอบรมครูทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคนอกจากนี้ยังมีนโยบายที่สำคัญได้แก่การขยายระบบการศึกษาภาคบังคับออกไปจนถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 7 โดยในปีพ.ศ. 2509 จำนวนนักเรียนประถมศึกษาภาคบังคับคือชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 ถึงประถมศึกษาปีที่ 7 มีทั้งสิ้น 4,768,000 คนในจำนวนนี้เป็นนักเรียนประถมศึกษาตอนต้นประมาณ 4,231,000 คน²²

การขยายการศึกษาของรัฐบาลเพื่อที่จะสร้างแรงงานตอบสนองความต้องการของระบบราชการและภาคธุรกิจ ส่งผลให้คนจำนวนมากได้ก้าวเข้าสู่ “ยุคสมัยของความหวัง” โดยชนชั้นกลางในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด เลือกที่จะลงทุนด้วยการส่งบุตรหลานเข้าเรียนหนังสือ²³ จากการขยายตัวทางการศึกษานี้ส่งผลให้มีเยาวชนเข้ารับการศึกษาเป็นจำนวนมาก จิตร ภูมิศักดิ์ จึงได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับการศึกษาเอาไว้ว่า

“เรียนใช้เพื่อตนเองโหม่งเห่งไป
เพื่อรับใช้มวลมหาประชาชน”²⁴

จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ประพันธ์หรือยกเรื่อง เรียนเพื่อใช้ตนเองโหม่งเห่งไป ขึ้น ใน พ.ศ.2500 โดยใช้นามปากกาว่า ศรีนาคร ซึ่งมีจุดประสงค์ในการประพันธ์หรือยกเรื่องบทดังกล่าวเพื่อชี้ให้นักเรียนและนักศึกษาเห็นว่าการศึกษาเล่าเรียนนั้นไม่ใช่การศึกษาเพื่อนำความรู้มาใช้กอบโกยและหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเองฝ่ายเดียวเท่านั้น แต่การศึกษาที่มีคุณค่าและเกิดประโยชน์นั้น คือการนำความรู้ที่ได้ศึกษามานั้นมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อประชาชนและสังคม

²⁰ ธเนศ ศรีวิชัยลำพันธ์. (2554). เศรษฐกิจไทย. หน้า 26.

²¹ จิตร ภูมิศักดิ์. (2551). เสี่ยงแผ่นดิน. ใน คนยังคงยืนเด่นโดยทำทนาย. หน้า 332.

²² สายชล สัตยานุรักษ์. (2556). เล่มเดิม. หน้า 846.

²³ แหล่งเดิม. หน้า 847.

²⁴ จิตร ภูมิศักดิ์. (2551). เรียนใช้เพื่อตนเองโหม่งเห่งไป. ใน ถึงร้อยดาวพราวพรายกระจายแสง. หน้า 117.

5. ด้านศาสนาและความเชื่อ

5.1 วิจารณ์ศาสนาความเชื่อ และค่านิยมในสังคม

จากการศึกษาบริบททางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับศาสนา ความเชื่อ และค่านิยมในสังคมในประเทศไทยพบว่า ศาสนาพุทธมีอิทธิพลต่อความเชื่อของคนในสังคมเป็นอย่างมาก โดยนับตั้งแต่อดีตมีการสร้างวัดวาอารามขึ้นเป็นจำนวนมาก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงคติความเชื่อของพระพุทธศาสนาฝังลึกอยู่กับความคิดและความเชื่อของคนในสังคมไทย รวมไปถึงความเชื่อตั้งแต่โบราณที่คนไทยมีต่อพุทธศาสนาเป็นไปในรูปแบบของความเชื่อที่หมายถึง เชื่อในเรื่องของการทำบุญเพื่อตนเองจะได้เกิดมามีชีวิตที่ดีในชาติหน้า จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ประพันธ์ร้อยกรองที่ชี้ให้เห็นถึงการทำความดีที่ก่อให้เกิดประโยชน์เป็นการทำความดีทุกๆ ไม่ใช่การทำบุญตามจารีตสังคมในรูปแบบเดิมๆ โดยมีเนื้อความบางส่วนว่า

“ทำบุญ	ชวนคุณช่วยกันคิดสักนิดเหนือ
ทำอย่างไรคือทำบุญนะคุณเออ	ผมคนเชื่อต้องถามเรื่อยเปื่อยไป
การฆ่าไก่ไปวัดจัดเป็นบุญ	จริงเรอ...คุณ ผมซังกงออกกมล
ศีลปาณาหามฆ่าสัตว์ณัดใจ	ไฉนฆ่าไก่ตัวเบ้อเรอเฮ้อนิจจา...
...การทำบุญที่แท้แน่ที่สุด	คือทำดีแก่มนุษย์ทั้งน้อยใหญ่
คือช่วยเหลือเกื้อกูลหนุนกันไป	คือปลดให้เขาพ้นทุกข์ที่รุกรน...
สร้างบ่อน้ำทำสะพานการกุศล	สร้างถนนบำรุงด้านการศึกษา
เพื่อมวลชนทั่วทั่วไปได้พึ่งพา	จักได้บุญเสียยิ่งกว่าพร้าสวดมนต์...” ²⁵

จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ประพันธ์ร้อยกรอง การทำความดีเพื่อตัวคุณชอบกล ขึ้น ใน พ.ศ.2500 โดยใช้นามปากกาว่า ขวัญนรา ซึ่งจากบทประพันธ์ข้างต้นแสดงให้เห็นว่า จิตร ภูมิศักดิ์ ไม่ได้มีความต้องการที่จะโจมตีสถาบันศาสนาโดยตรง หากแต่มีจุดประสงค์ในการประพันธ์ร้อยกรองดังกล่าวขึ้นเพื่อตั้งข้อสังเกต และมีความต้องการให้คนในสังคมหันมาองการทำความดีในรูปแบบที่เป็นบุญแท้ๆ ไม่ใช่การทำบุญที่เป็นรูปแบบจารีตหรือประเพณีของสังคมไทยที่สืบต่อกันมาอย่างช้านาน การที่ขุนนางนิยมสร้างวัดเพื่อถวายเป็นพุทธบูชาเป็นผลให้มีวัดวาอารามเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก หรือแม้กระทั่งการทำบุญเพื่อหวังว่าชาติหน้าจะได้เกิดมามีชีวิตที่ดี ซึ่งนั่นไม่ใช่การทำบุญที่ดี แต่การทำบุญที่ดีคือการทำความดีโดยจิตใจของการให้อย่างบริสุทธิ์

สรุปและอภิปรายผล

จากการศึกษางานวรรณกรรมร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ อาจจะกล่าวได้ว่า ในงานวรรณกรรมร้อยกรองแทบทุกบทที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ประพันธ์ขึ้น ได้แสดงให้เห็นถึงสภาพอันเลวร้ายของสังคม ความต้องการในการเปลี่ยนแปลงสังคมไปสู่ทิศทางที่ดีขึ้น ตลอดจนการแต่งวรรณกรรมร้อยกรองเพื่อให้เกิดกำลังใจแก่ผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนในสังคม โดยสาเหตุของการประพันธ์วรรณกรรมมาจากปัจจัยต่าง ๆ หลายประการ ที่ทำให้ จิตร ภูมิศักดิ์ มีมุมมองต่อสังคมไทยในลักษณะของการเป็นสังคมที่ไม่มีความเท่าเทียมกัน ทั้งจากการที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ถูกจับกุมในข้อหาการกระทำความผิดอันเป็นคอมมิวนิสต์ ทั้งจากครอบครัวของ จิตร ภูมิศักดิ์ ที่มารดาต้องเลี้ยงดู จิตร ภูมิศักดิ์ มาด้วยความยากลำบาก และประกอบกับความสนใจในงานเขียนแนวสังคมนิยม จึงนำไปสู่การสร้างงานวรรณกรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะงานวรรณกรรมประเภทร้อยกรองที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ประพันธ์ขึ้นเป็นจำนวนมาก เพื่อใช้งานวรรณกรรมเหล่านั้นเป็นเครื่องมือในการต่อสู้กับความอยุติธรรม และสะท้อนสภาพปัญหาต่าง ๆ ในสังคมไทย เพื่อให้ผู้ที่ได้อ่านงานวรรณกรรมเกิดความตระหนักคิดและนำไปสู่การแก้ไขไปสู่ทิศทางที่ดีขึ้น

ซึ่งจากผลการศึกษาวิจัยได้แสดงให้เห็นถึงสภาพสะท้อนสภาพสังคมไทยช่วง พ.ศ.2489-2509 ผ่านทางการศึกษางานวรรณกรรมประเภทร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ สามารถสะท้อนให้เห็นถึงสภาพของสังคมไทยด้านต่าง ๆ คือ

²⁵ จิตร ภูมิศักดิ์. (2551). การทำความดีเพื่อตัวคุณชอบกล. ใน ถึงร้อยกาวพราวพรายกระจายแสง. หน้า 133-134.

ด้านสังคม พบว่าในส่วนของสภาพชีวิตของคนในชนบท และชาวชนบท มีคุณภาพชีวิตอย่างยากลำบาก โดยคนส่วนใหญ่ ประกอบอาชีพทำนาเพื่อหาเลี้ยงชีพ แต่ต้องประสบกับปัญหาต่าง ๆ เช่น ปัญหาภัยแล้ง ปัญหาการถูกเอารัดเอาเปรียบจากบรรดานายทุน เป็นต้น ในส่วนของสภาพชีวิตของคนในเมือง พบว่าชีวิตของคนในเมืองส่วนใหญ่มีความเปลี่ยนแปลงไปอันเนื่องมาจากเศรษฐกิจที่ขยายตัวมากขึ้น และการเข้ามาของวัฒนธรรมต่างชาติโดยเฉพาะวัฒนธรรมอเมริกัน ซึ่งทำให้ชนชั้นกลางที่อาศัยอยู่ในเมืองมีความสนใจเกี่ยวกับวัฒนธรรมต่างชาติที่แพร่กระจายเข้ามาสู่ประเทศไทยมากขึ้น

ด้านการเมืองการปกครอง พบว่าการแพร่กระจายเข้ามาของลัทธิคอมมิวนิสต์สู่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ส่งผลให้อเมริกาเข้ามาแทรกแซงการบริหารงานทางการเมืองภายในประเทศไทย ส่งผลให้เศรษฐกิจและการเมืองไทยตกอยู่ภายใต้อำนาจและอิทธิพลของอเมริกา และนอกจากนี้จากการทำรัฐบาลของ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ใน พ.ศ.2500 ทำให้บ้านเมืองเข้าสู่สภาวะของความเป็นเผด็จการ เป็นผลให้คนไทยถูกปิดกั้นการแสดงความคิดเห็น และสิทธิ เสรีภาพ ในการแสดงความคิดเห็นน้อยลง

ด้านเศรษฐกิจเศรษฐกิจ พบว่าช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มีปัญหาเรื่องราคาข้าวของราคาแพง ประกอบกับ ค่าครองชีพที่สูงขึ้น ซึ่งถึงแม้ไทยจะส่งออกข้าวและสินค้าอื่น ๆ ได้เป็นจำนวนมาก แต่รัฐบาลมีการใช้นโยบายเก็บภาษีข้าวส่งออก มีการใช้ระบบโควตาและอัตราสำรองข้าว เพื่อลดราคาข้าวภายในประเทศให้มีราคาต่ำกว่าราคาในตลาดโลก ทำให้ชาวนาได้รับผลตอบแทนในอัตราต่ำ ซึ่งทำให้สภาพชีวิตของชาวนามีความยากลำบากเช่นเดิม

ด้านการศึกษา พบว่าจากระบบเศรษฐกิจที่เกิดการขยายตัว ทำให้รัฐบาลมีนโยบายเพื่อสนับสนุนการศึกษาของเยาวชน เพื่อผลิตบุคลากรให้รองรับระบบเศรษฐกิจที่ขยายตัวเพิ่มมากขึ้น ซึ่งเป็นผลให้มีผู้ที่เข้ารับการศึกษาเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยใน พ.ศ. 2509 จำนวนนักเรียนประถมศึกษาภาคบังคับคือชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 ถึงประถมศึกษาปีที่ 7 มีทั้งสิ้น 4,768,000 คน ในจำนวนนี้เป็นนักเรียนประถมศึกษาตอนต้นประมาณ 4,231,000 คน²⁶

ด้านศาสนาและความเชื่อ พบว่าศาสนาพุทธมีอิทธิพลต่อความเชื่อของคนในสังคมเป็นอย่างมาก นับตั้งแต่อดีตมีการสร้างวัดวาอารามขึ้นเป็นจำนวนมาก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงคติความเชื่อของพระพุทธศาสนาที่ฝังลึกอยู่กับความคิดและความเชื่อของคนในสังคมไทย รวมไปถึงความเชื่อตั้งแต่โบราณที่คนไทยมีต่อพุทธศาสนาเป็นไปในรูปแบบของความเชื่อที่มั่งงาย เชื่อในเรื่องของการทำบุญเพื่อตนเองจะได้เกิดมามีชีวิตที่ดีในชาติหน้า

ข้อเสนอแนะ

เนื่องจากการงานวรรณกรรมประเภทร้อยกรองที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ประพันธ์ขึ้นนั้นมีเป็นจำนวนมาก และในท่อนี้ยังมีงานวรรณกรรมร้อยกรองที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ประพันธ์ขึ้นอีกหลายผลงาน ที่ยังไม่ได้นำมาศึกษาวิเคราะห์ในแง่มุมทางประวัติศาสตร์ ซึ่งถ้าหากมีการศึกษางานวรรณกรรมประเภทร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ เพิ่มเติมในส่วนที่ยังไม่ได้นำมาศึกษาและวิเคราะห์แล้วนั้น อาจจะทำให้ค้นพบประเด็นความรู้ใหม่ทางประวัติศาสตร์ อาทิเช่น สภาพสังคม สภาพการเมืองการปกครอง ในช่วงเวลาที่ จิตร ภูมิศักดิ์ มีชีวิตอยู่ ซึ่งเป็นสิ่งที่นอกเหนือไปจากที่งานนี้ได้ศึกษาไว้ และนอกจากนี้ยังมีนักวิชาการท่านหนึ่ง คือ เคร็ก เจ. เรย์โนลด์ส ได้เขียนหนังสือที่อธิบายเกี่ยวกับชีวิตและผลงาน ที่เกี่ยวข้องกับ จิตร ภูมิศักดิ์ ซึ่งถ้านำงานของ เคร็ก เจ. เรย์โนลด์ส มาศึกษาวิเคราะห์ร่วมกับการศึกษางานวรรณกรรมร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ อย่างละเอียดถี่ถ้วนแล้ว อาจจะทำให้ได้มุมมองใหม่ ๆ เกี่ยวกับการศึกษางานวรรณกรรมประเภทร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์

นอกเหนือจากงานวิจัยเรื่องนี้ที่มุ่งเน้นศึกษางานวรรณกรรมประเภทร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ โดยอาศัยการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์แล้วนั้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่าควรมีการศึกษาเกี่ยวกับงานวรรณกรรมร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ ในด้านอื่น ๆ เพิ่มเติม โดยเฉพาะการศึกษาทางด้านภาษาศาสตร์ เนื่องจากผู้วิจัยพบว่างานวรรณกรรมร้อยกรองที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ประพันธ์ขึ้นนั้น จิตร ภูมิศักดิ์ มีการใช้รูปแบบภาษา และกลวิธีอย่างหลากหลายในการประพันธ์ผลงาน ทำให้งาน

²⁶สายชล สัตยานุรักษ์. (2556). เล่มเดิม. หน้า 846.

วรรณกรรมร้อยกรองที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ประพันธ์ขึ้นมีความโดดเด่น และน่าสนใจ ซึ่งการศึกษาทางด้านภาษาศาสตร์นั้นจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษางานวรรณกรรมร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ ในศาสตร์ด้านอื่น ๆ อีกหลายแขนง เนื่องจากสามารถนำมาเชื่อมโยงกันได้ โดยเฉพาะถ้านำการศึกษาทางด้านภาษาศาสตร์และประวัติศาสตร์มาบูรณาการควบคู่ไปกับการศึกษางานวรรณกรรมร้อยกรองของ จิตร ภูมิศักดิ์ แล้วนั้น จะทำให้พรมแดนความรู้เรื่องนี้ขยายมากขึ้น

เอกสารอ้างอิง

หนังสือ

ศรีกรร เจ. เรย์โนลด์ส. (2534). **ความคิดแหวกแนวของไทย จิตร ภูมิศักดิ์ และโฉมหน้าศักดินาไทยใน**

ปัจจุบัน. แปลโดย อัญชลี สุสายัณห์. กรุงเทพฯ: อักษรสาสน์.

คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร. (2557). **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย**. กรุงเทพฯ: มติชน.

จิตร ภูมิศักดิ์. (2551). คาวกลางคืน. ใน **คนยังคงยืนเด่นโดยทำท่าย**. หน้า 280-290. กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน.

_____. (2551). คำเตือนจากเพื่อนเก่า. ใน **คนยังคงยืนเด่นโดยทำท่าย**. หน้า 253. กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน.

_____. (2551). โคลงสรรเสริญเกรียติกรุงเทพมหานครยุคไทยพัฒนา. ใน **คนยังคงยืนเด่นโดยทำท่าย**. หน้า 240-241.

กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน.

_____. (2551). เสียงแผ่นดิน. ใน **คนยังคงยืนเด่นโดยทำท่าย**. หน้า 332. กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน.

_____. (2551). การทำบุญเพื่อตัวกูขอบกล. ใน **ถึงร้อยท้าวพรพรายกระจายแสง**. หน้า 133-134. กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน.

_____. (2551). เจดหัวแยงก็ออกไป ใน **ถึงร้อยท้าวพรพรายกระจายแสง**. หน้า 95. กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน.

_____. (2551). เรียนไซ้เพื่อตนเองโหน่งโหน่งไป. ใน **ถึงร้อยท้าวพรพรายกระจายแสง**. หน้า 117. กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน.

ทักษ์ เฉลิมเตียรณ. (2552). **การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

ทีปกร. (2515). **ศิลปะเพื่อชีวิต ศิลปะเพื่อประชาชน**. กรุงเทพฯ: หนังสือ.

ธนศ ศรีวิชัยลำพันธ์. (2554). **เศรษฐกิจไทย**. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สุชาชัย ยิ้มประเสริฐ. (2557). บทนำ จิตร ภูมิศักดิ์ : ความทรงจำและคนรุ่นใหม่. ใน **จิตร ภูมิศักดิ์ ความทรงจำและคนรุ่นใหม่**. หน้า 2-6. กรุงเทพฯ: 6 ตุลารำลึก.

สายชล สัตยานุรักษ์. (2558). **รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการการวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่: ประวัติศาสตร์สังคมไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

วารสาร

ธนาพล อิวสกุล และคณะ. (2547, พฤษภาคม). ชีวิตและผลงาน จิตร ภูมิศักดิ์. **ศิลปวัฒนธรรม**, 25(7), 102-119.